

Könyvismertetés: Az elárult szocializmus: a Szovjetunió összeomlásának okairól – III. rész

Kategória: [2019. augusztus](#)
Írta: Roger Keeran és Thomas Kenny

Minisorozatunk harmadik részében a demokrácia hiányához, illetve a túlzott központosításhoz – két közismert és elterjedt vélemény – kapcsolódó érveket veszik górcső alá a szerzők[i].

Epilógus

A szovjet összeomlás magyarázatainak bírálata

A Szovjetunió összeomlásának sok magyarázata létezik. Ezek minden ideológiai és érzelmi árnyalatot tükröznek, és a különöstől a nehézkesig, az ujjongótól az elkeseredettig terjednek. Sok közülük hozzájárult a saját felfogásunkhoz, amely azonban mindegyiküktől eltér. Ezek az elméletek, aszerint hogy mit tartanak a fő oknak, hat kategóriába sorolhatók: 1. a szocializmus hibái, 2. népi ellenállás, 3. külső tényezők, 4. bürokratikus ellenforradalom, 5. demokráciahiány és túlcentralizálás, végül 6. a Gorbacsov-tényező.

Az ötödik elmélet: a demokrácia hiánya és a túlcentralizálás

Az elmélet szerint a Szovjetunió a demokráciahiány és a túlcentralizált adminisztratív rendszer miatt omlott össze. A szovjet összeomlás ilyen szemléletének sok közös vonása van a szocializmus hibáira vonatkozó elmélettel. A különbség az, hogy azok, akik a szocializmus lényegi hibáiban hisznek, úgy gondolják, hogy minden szocialista rendszer bukásra ítéltetett, míg a demokráciahiány elméletének a hívei szerint csak a szovjet stílusú szocializmus. E teoretikusok számára a demokratikus intézmények hiánya és a gazdaság túlközpontosítása Sztálintól vagy Sztálintól és Lenintől ered. Ezt a nézetet széles körben vallják a baloldali szociáldemokraták és az eurokommunisták. Stephen F. Cohen történész és Roy Medvedev szovjet szerző is osztja ezt a nézetet, ahogy egyes mai kommunista pártok is.

E magyarázat tetszetős, hiszen nem igényli a szovjet szocializmus semmilyen védelmét. A szovjet összeomlásért a demokráciahiányt és a túlközpontosítást hibáztatni így pszichológiai vagy politikai leválasztó mechanizmus. Módot ad arra, hogy azt állítsuk, a szocialista ideál tiszta és szennyezetlen marad, annak ellenére, ami a Szovjetunióban történt. Eszerint: „A történelem nem számít. Egy szocialista ország tényleges tapasztalata nem számít. Az egyetlen dolog, ami számít, az, hogy mit mondanak ma a szocialisták vagy a kommunisták. Ami a Szovjetunióban történt, az ott volt és akkor, ez pedig itt van és most. Azok a szovjet kommunisták eltolták a dolgot, de mi mások vagyunk és okosabbak. Ők túlságosan bürokratikusak, nem demokratikusak és túlcentralizáltak voltak, de mi ezt vagy végig tudtuk, vagy tanultunk a hibáikból.” Azonban, bármily jól szolgálhatja ez azokat, akik a következő röpiratra, tüntetésre, előadásra, könyvreklámra vagy médiainterjúra összpontosítanak, sok kívánnivalót hagy magyarázatként. Amint valaki alkalmazni próbálja a fennkölt mondatokat a jelen valóságos eseményeire, a magyarázó ereje eltűnik. Ez az elmélet annyira nélkülözi a pontosságot, hogy bizonyítéknak és cáfolatnak egyaránt alkalmatlan

Azt mondani, hogy a Szovjetunió a demokráciahiány és a túlcentralizálás miatt omlott össze, kétféle dolgot jelenthet. Az egyik: az összeomlás azért történt, mert a Szovjetunió nélkülözötte a nyugati, szociáldemokrata kormányzású országokban, mint pl. Svédországban alkalmazott politikai és gazdasági formákat és gyakorlatot (azaz a liberális demokráciát és a vegyes gazdaságot). A másik: a Szovjetunió azért omlott össze, mert nem fejlesztett ki olyan újfajta szocialista demokráciát és vegyes

gazdaságot, amely addig ismeretlen volt bárhol a világon. Történelmi magyarázatként mindkét gondolat kudarcot vall, mert idealista elmeszüleményen alapul, amely a történelmet annak a mértékével próbálja magyarázni, mennyire esik, vagy nem esik egybe egy ideállal. Noha Hegel ezt a gondolatot rokonszenvesnek találta volna, a modern, marxista vagy nem marxista történészek úgy vélik, hogy a történelmi magyarázatoknak a történelem tényleges részleteihez és ellentmondásaihoz, az események belső logikájához kell ragaszkodniuk. Ez kizárja a történelemnek valamilyen külső normához mérésel való magyarázatát.

Ezen felül azoknak, akik úgy gondolják, hogy a Szovjetunió azért omlott össze, mert nem követte az európai szociáldemokráciát, még egy problémájuk van. Világos, hogy bizonyos ponttól kezdve Gorbacsov osztotta ezeknek a teoretikusoknak a nézeteit, és próbálta a Szovjetuniót egy vegyes gazdaságú, liberális demokrácia felé tolni. Ez azonban politikai és gazdasági csódhöz vezetett, amelyet nem küzdtek le. Ez olyan zavar, amelyet a demokráciahiány egyik teoretikusa sem tud kimagyarázni.

Akik úgy gondolják, a magyarázat a SZU kudarcában rejlik arra, hogy kifejlesszen egy *újfajta* vegyes gazdaságot és egy *újfajta* szocialista demokráciát, szintén szembe kerülnek egy problémával.

Először, egy engedmény e nézőpontnak. Még a legszigorúbb történelmi materialisták is megengedik, hogy a marxista–leninistáknak vannak ideáljaik, és vallják, hogy a szocializmusnak az ő kommunizmus-ideáljuk felé kell fejlődnie. Az ideál azonban nagyon általános: az a társadalom, amelyet a *mindenkitől képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint* elv kormányoz, a bőség társadalmá. Itt a részesedés korlátozása szükségtelen lesz, és az emberek maguk csinálják a történelmüket, felváltva a bérmunka kizsákmányolását, a magántermelés és a piac anarchiáját a köztulajdon és a tervezés által lehetővé tett tudatos irányítással; egy társadalom, ahol az osztályok, az árutertermelés és az állam, a szellemi és a fizikai munka, valamint a város és a vidék közti megosztottság el fog tűnni. A marxista–leninistáknak tehát van egy ideáljuk, amelynek vezetnie és meghatározni kell a szocializmus fejlődését. Egészen más kérdés azonban azt állítani, hogy egy ideál megközelítésének a kudarc egy szocialista társadalom összeomlását fogja okozni. Ez az, amit a demokráciahiány teoretikusai mondanak, és ezért van távol az idealizmusuk egy hiteles történelmi magyarázattól.

Közelebb a lényeghez, a demokráciahiány teoretikusai figyelmen kívül hagyják a liberális demokrácia és a szocialista demokrácia tényleges történetét. A demokrácia fogalma és értékelése változott az idők folyamán, és nem lehet rá kizárólagos igénye sem a kapitalizmusnak, sem a liberalizmusnak. A 19. század második feléig a „demokrácia” az alsóbb osztályok vagy az elnyomottak által gyakorolt kormányzást jelentette, és majd minden jelentős politikai gondolkodó Arisztotelészről az USA alapítóiig ellenezte a demokráciát!

A liberalizmus alapvetően a választást és a versenyt helyezte előre, a pártok között a politikai térben és az áruk között a piacon. A demokrácia fokozatosan jött létre az Egyesült Államokban és más liberális köztársaságokban, és eleinte nem az alsóbb osztályok kormányzása formájában, hanem mint részvételük a szavazásokon. A választójogot először a tulajdon nélküli férfiakra terjesztették ki, később a volt rabszolgákra, a nőkre és a fiatalokra.

Történelmi szempontból a szocializmusnak erősebb jogcíme van a demokráciára, mint a liberalizmusnak. Míg a liberalizmus csak fokozatosan fogadta el a demokráciát mint értéket, a szocializmus kezdettől fogva magáénak tekintette a klasszikus jelentését mint az alsóbb osztályok kormányzását. Az 1848-as Kommunista Kiáltványban Marx ezt mondta: „a munkásosztály forradalmában az első lépés a proletariátust az uralkodó osztály pozíciójába juttatni, megnyerni a demokrácia csatáját”. Míg a liberális demokrácia a választást szentesítette a szavazások formájában, a szocialista demokrácia az egyenlőséget tartotta fontosnak a kapitalista osztályfensőbbiség, uralom és kizsákmányolás megszüntetésének értelmében. Míg a liberalizmus befogadta a demokratikus formákat, a szocializmus fejleszteni akarta a demokrácia mechanizmusait.

Lenin szerint a munkások nem fejlesztenek ki spontán módon szocialista eszméket és forradalmi szervezeteket, következtetésképpen a szocialista forradalmat egy élcsapatpártnak kell vezetnie. Egy

élcspatpárt kormányzó szerepe azonban nem ugyanaz, mint a kormányzás maguk a munkások és a parasztok által. Idővel a szocializmusnak módokat kell kifejlesztenie a munkások és a parasztok részvételének és irányítási módjainak a fokozására, benne a kommunista párt tagságának szélesítésével, a szovjetek, a szakszervezetek és más tömegszervezetek fejlesztésével.

Bár a demokrácia fejlesztésének a folyamata messze nem fejeződött be, a Szovjetunió sokféle, a népi részvétel megvalósítására tervezett politikai intézményt és gyakorlatot alakított ki. Minden későbbi szocialista ország átvette és alkalmazta a szovjet újításokat. A szovjet gyakorlat kiterjedt újságok és hírforrások széles körű használatára, a szakszervezetek felruházására hatalommal a dolgozók jogait, a termelési normákat és a szociális alapok felhasználását illetően, tanácsok, termelési bizottságok, közösségi testületek, lakókomplexumokat irányító bizottságok, valamint egyéb párt- és kormánytestületek létesítésére. Noha e népi intézmények közül sok elsorvadt a II. világháború körüli nehéz években, számosan újjáéledtek az 1950-es években, és egyre több dolgozót foglaltak magukba. A népi részvétel a kormányzásban még Brezsnyev alatt is a vitalitásnak sok jelét mutatta. 1978-ban, amikor az SZU-ban 260 millió ember élt, szovjet szerzők egy csoportjának az írása a következő számokat adta meg a szovjet politikai aktivitásról: 16,5 millió párttag volt, 121 millió szakszervezeti tag, közel 38 millió komszomolista, több mint 2 millió tanácsstag, 35 millió ember dolgozott a küldöttekkel a népi küldöttek tanácsaiban, 9,5 millió tagja volt a népi ellenőrzés testületeinek, 5,5 millióan vettek részt az iparvállalatok termelési bizottságaiban. Természetesen a részvétel a szocialista szovjetben, mint a burzsoá választásokban is, nem nyújt döntő bizonyítékot a népi irányításról, mégis mutatja – ha nem is tökéletes – a törekvést valamilyen szocialista demokráciára.

Ha a szovjet demokrácia fejlődött is egyes területeken, problémákba ütközött másokon. A szocialista egyenlőséget megcsúfolták a speciális elitüzletek és a – bármily szerény – kiváltságok, valamint a második gazdaság egyes gazdag kedvezményezettjeinek a szaporodása. A párt elsődleges szerepe a szovjeteket tanácsadó testületekké tette a legjobb esetben, gumibélyegzőkké a rosszabbban. A pártban és a kormányban egyeseket korrumpált a második gazdaság. A szocialista demokráciának voltak erősségei és gyengeségei is. A tényleges helyzet bonyolultságát általában nem ismerik el azok, akik szerint a szovjet szocializmust a demokráciahiány buktatta meg.

Természetesen figyelmet érdemlő paradoxon az, hogy szétesik egy társadalom, amely nem szenved külső támadástól, sem gazdasági válságtól, sem népi elégedetlenségtől. Ehhez most még egy paradoxont kell hozzátenni: olyan politikai szervezetek ellenére esett szét, amelyekben emberek milliói vettek részt.

Az a gondolat, hogy a centralizáció döntő szerepet játszott az összeomlásban, éppen olyan problematikus, mint a demokráciahiány szerepére vonatkozó. A Szovjetunió volt a történelemben az első ország, amely megpróbálta a gazdaságát állami tulajdonú vállalatok (és nem-állami vállalatok egyes elemei) és központi állami tervezés (korlátozott piacokkal) köré szervezni. Csak egy erős központi kormányzás, tervgazdasággal, érthette el a szocializmus céljait: a tulajdon szocializálását, a forradalom megvédését az ellenségeitől belül és kívül, a gyors villamosítást és iparosítást, az oktatás fejlesztését, egészséggondozást és lakást mindenkinek, az ország legelmaradottabb és elnyomottabb területeinek fejlesztését. Erre nem volt kiviteli terv, sem garancia a működőképességre. A Szovjetunió egész történelme állandó kísérletezéssel járt, különböző tervezési mechanizmusokkal, ár-, bér- és beruházási politikával, a centralizálás és decentralizálás különböző mértékével, az állami tulajdon és a központi tervezés keretén belül. Azt mondani, hogy a szovjetek állandóan a központi tervezéssel kapcsolatos problémákba ütköztek, nyilvánvalóan igaz. Ismételten törekedtek megtalálni a decentralizált döntéshozatal megfelelő szerepét a központilag tervezett gazdaság kontextusán belül. Azt mondani azonban, hogy a probléma egyszerűen maga a központosítás volt, olyan, mint azt mondani, hogy a szocializmussal a probléma a szocializmus. Az ilyen álláspont mellel sokban az, ahol Gorbacsov végezte, amikor elvetette a központi tervet, és ajtót nyitott a magánvállalkozásnak. Más szóval, azt mondani, hogy a centralizáció okozta a problémákat, egy közhely, de azt mondani, hogy maga a centralizáció a probléma, annyi, mint elutasítani a szocializmust.

A demokráciahiány elméletének a hívei azt hiszik, hogy van egy ütőkártyájuk. Ha a Szovjetuniónak életképes szocialista demokráciája volt, amely valóban kifejezte a munkásosztály akaratát és érdekeit, és ha a kommunista párt valóban a munkásosztály élcsapatát képviselte, akkor a munkások, köztük a kommunisták, ellenálltak volna az SZKP megdöntésének, a szocializmus kizsigerezésének és a kapitalizmus restaurációjának. E nézet szerint tehát, ha sem a munkásosztály, sem a kommunisták nem álltak ellen, valami hiányzott a szovjet demokráciából. A szovjet összeomlás tényleges története azonban nem felel meg ennek a leegyszerűsített logikának. Mint könyvünk 6. fejezetében megmutattuk, a munkásosztály ellenállt. Hogy miért nem volt ez az ellenállás elég erős a szocializmus lebontásának a megállításához, természetesen nagy rejtély. Bizonyos értelemben azonban a demokráciahiány elmélete ténylegesen lekicsinyli ezt a problémát. A nép nagy többsége egy fejlett ipari társadalomban passzívan engedelmeskedett, míg egy kis kisebbség magánnyereséggé változtatta a közvagyon, elnyomította a lakosság másik részét, és a történelemben először, *demodernizált*, vagyis visszafejlesztett egy modern társadalmat.

Egy nép belegyezése olyan politikába, amely látványosan nem felel meg a saját érdekének, mélyen nyugtalanító jelenség, amely a kapitalista országokban jól ismert, és sokkal általánosabb, mint gondolni szeretnénk. Az, hogy a szovjet szocializmusnak legtöbbször nem sikerült képessé tenni a polgárokat arra, hogy meghaladjanak bizonyos tehetetlenséget, makacs tudatlanságot és megszokást, ami lefegyverezte őket, kiábrándító lehet, de nem kell meglepnie minket. Az ilyen jelenségekért a liberális demokrácia ugyanannyira elítélhető, mint a szocialista. Sőt, a felelősséget a szovjet passzivitásért egyedül a szocialista politikai intézményekre terhelni még egy problémával jár. A hagyományos szovjet politikai formák közül – újságok, tanácsok, maga a kommunista párt – sokat Gorbacsov ázott alá 1985 után. Így míg a szovjet nép többsége továbbra is ellenezte a tulajdon privatizálását, az árszabályozás megszüntetését és a Szovjetunió feldarabolását, a politikai nézetek kifejezésének megszokott módjai éppen felszámolás alatt voltak. Ezenkívül az olyan új intézmények, mint a Népi Küldöttek Kongresszusa, teljesen hatástalanoknak bizonyultak a közvélemény érvényre juttatására. Mindezek felett a hagyományos intézmények minden gyengítését és a kapitalizmus újralétesítését Gorbacsov és más pártvezetők azzal ködösítették el, hogy Leninhez térnek vissza, és egy jobb szocializmus felé haladnak. Más szóval, valószínű, hogy a munkások egy részének a passzivitását az okozta, hogy amikor Gorbacsov és más pártvezetők erodálták a nép életszínvonalát, a létbiztonságot és magát a szocializmust, közben szóban mindig jobb szocializmust ígértek a munkásoknak, és megfosztották őket maguktól az intézményektől, amelyeken keresztül korábban kifejezték a nézeteiket.

Fordította: Szende György

[i] A két marxista szerző, Roger Keeran történész, professzor emeritus és Thomas Kenny közgazdász professzor könyve, a *Socialism Betrayed: Behind the Collapse of the Soviet Union [Az elárult szocializmus: a Szovjetunió összeomlásának okairól]* eredetileg 2004-ben jelent meg, azóta négy kiadást ért meg, és lefordították franciára, portugálra, spanyolra, oroszra, bolgárra, törökre, perzsára és kínaira. Az angol változat ingyenesen letölthető az alábbi linken: <https://book.cc/book/1246151/ea7f45>

- [történelem](#)
- [szovjetunió](#)
- [szocializmus](#)